

УДК: 94 (477)

А. М. Киридон

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4375-5350>

доктор історичних наук, професор,

Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво» (м. Київ),

С. М. Косяк

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9817-5743>

кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України (м. Черкаси)

С. С. Троян

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3053-6530>

доктор історичних наук, професор,

Інститут соціології Жешувського університету (Польща),

A. M. Kyrydon

*Doctor habilit. of Historical Sciences, Professor,
State Research Institution «Encyclopedia Press»*

S. M. Kosjak

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Department of Social Sciences of Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine

S. S. Trojan

*Doctor habilit. of Historical Sciences, Professor,
Institute of Sociology of the University of Rzeszov;*

СПОГАДИ ЯК ІНСТРУМЕНТ (РЕ)КОНСТРУЮВАННЯ МИНУЛОГО:

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

Memories as a Tool for (Re)constructing the Past:

Theoretical and Methodological Discourse

Важливою категоріальною структурою пам'яттєвого дискурсу, яка уможливорює конструювання чи інтерпретування різнофункціонального репертуару минулого, є спогади. На формування та зміст спогадів впливає низка чинників, з-поміж яких увиразнюються такі: сам факт запам'ятовування тих чи інших подій, соціальні рамки пам'яті, зміни репрезентацій минулого, будь-яка інформація, оприсутнена під час події, часопросторова локалізація того, хто пригадує, та ін. При зчитуванні полісемантичної структури спогаду важливою є своєрідна система фільтрів (часопросторовий континуум, досвід, вік, ситуації, локація, аналогії, флуктуація стереотипів, індивідуалізація змісту тощо). Спогади / мемуари є вагомим джерелом пізнання минулого. У статті запропоновано одну з можливих аналітичних моделей розуміння природи спогадування про пізнання минулого.

Ключові слова: спогади, студії пам'яті, минуле, пізнання, методологія.

The relevance of the research topic is due to the growing interest in memory studies and knowledge of the past, the needs and strategies of scientific research in the field of historical and source science disciplines. The raised problem seems to be relevant in view of the need for theoretical and methodological understanding and conceptual development of the memory paradigm (in particular, the category of memory), identification of the role of individual and collective / social memory in social processes, etc. for the further practical application of developed theoretical and methodological explanations in the practical-applied plane of specific problem-thematic researches of the past on the basis of (or with the use of) ego-documents. Remembrance is present as one of the manifestations of anthropologizing modern historiography. Memories are an important categorical structure of memory discourse, which enables the construction or interpretation of a multi-functional repertoire of the past. Memories are a representative of the past, but they reproduce not immediate reality, but certain elements, create a formal shell, an imperfect "copy", a kind of conventional image, presenting it situationally within the limits/conditions of another time-space. The nature of the formation and content of memories are influenced by a number of factors, among which the following stand out: the very fact of remembering certain events, the social framework of memory, changes in representations of the past, any information present at the time of the event, the time-space localization of the who remembers, etc. A memory can be not only a coded medium of information or its container, but also a tool for learning about the past. When reading the polysemantic structure of memories, a peculiar system of filters is important (time-space continuum, experience, age, situations, location, analogies, fluctuation of stereotypes, individualization of content, etc.).

Memories / memoirs are an important source of knowledge about the past. Working with this group of sources requires a critical approach from the researcher, a multi-level preparation with an appropriate selection of research tools and methods. Memories (memoirs) are the most representative type of personal sources. The article offers one of the possible analytical models for understanding the nature of remembering past knowledge.

Keywords: memories, memory studies, past, cognition, methodology.

Актуальність теми дослідження комплексна й обумовлена зростанням зацікавлення студіями пам'яті, пізнанням минулого, а також потребами та стратегіями наукового пошуку в царині зазначеної проблематики. Комплексність актуалізації порушеної проблеми репрезентована зокрема такими сутнісними модусами:

По-перше, проблематика дослідження пам'яті пов'язана з динамічними соціальними, політичними та культурними процесами, в ході яких відбувається осмислення/переосмислення минулого. Імператив сьогодення змушує задавати нові питання власній пам'яті.

По-друге, звернення до пам'яттєвого дискурсу актуалізувалося не лише задля конструювання, архівування та осмислення минулого, але й використання пам'яті як інструменту політичних і культурних технологій тощо.

По-третє, події державного життя, деідеологізація та практичні потреби історичної науки, культурології, літературознавства тощо обумовили зростання суспільного інтересу до комплексу джерел особового походження, зокрема – спогадів, як історичного та біографічного джерела.

По-четверте, поява якісно нових концептуальних підходів та оновлення методологічного інструментарію дослідження минулого потребують осмислення здавалося б вже опрацьованих царин не лише шляхом оприсутнення фактологічних сюжетів, але й формування інноваційних концептуально-методологічних засад та якісно нових концептуальних досліджень тощо. Серед пріоритетних напрямів досліджень увиразнилися студії пам'яті, що об'єктивує дослідження всіх складників пам'яттєвого дискурсу. Дослідження просторів спогаду оприявнює питання ретрансляції пригаданих образів/станів, висвітлення й моделювання горизонтів минулого, що за певних умов теперішнього визначальні для майбутнього.

Загальна постановка проблеми. Як зауважив французький теоретик пам'яттєвого дискурсу П. Нора, «...світ затопила хвиля спогадів, що нахлинула, міцно поєднавши вірність минулом – дійсному або уявному – з почуттям приналежності, з колективною свідомістю та індивідуальною самосвідомістю, з пам'яттю та ідентичністю» (Нора, П. 2005).

Пам'ять як особливий стан-відчуття, що діє неусвідомлено і підпорядковується дії випадкових імпульсів, є складною багаторівневою системою, де зберігається різнопланова інформація про образ, час, подію, місце тощо того, що відбувалось в минулому, але вже зникло в сьогоденні. Натомість спогад здебільшого конкретний і сфокусований на окремому фрагменті чи фрагментах минулого, необхідність репрезентації яких в сьогоденні спричинюється поточними потребами свідомості. Здебільшого йдеться не про звичайні, мимовільні спогади, а про особливий вид пригадування, який має допомогти тому, хто пригадує, актуалізувати образи минулого, віднайти та витлумачити його ідентичність тощо. Спогадування оприсутнюється як один із проявів антропологізації сучасної історіографії.

Робота з цією групою джерел потребує від дослідника критичного підходу, кількарівневого препарування з відповідним доббором інструментів та методів дослідження.

Спогади (memories, remembrances, recollections) можуть розглядатись і як самостійне соціокультурне явище, і як унікальне джерело дослідження минулого. Зауважимо, що в історіографії здебільшого використовується синонімічний ряд: спогади, мемуари, мемуарна література. Спогади (мемуари) є «особливим, емпіричним і до певної міри теоретичним джерелом, що несе в собі цінний культурологічний матеріал (що неможливо знайти в інших джерелах, який є незамінним при дослідженні ментальності тієї чи іншої епохи, групи людей, окремої особи)»; суб'єктивне походження мемуарів робить їх незамінним джерелом для біографічних і просопографічних досліджень; при цьому «визначальною рисою мемуарів як історичного джерела є їх суб'єктивізм, що обумовлюється специфічним (суто індивідуальним) походженням» (Любовець, Н. 2010, с. 98–99). Вони «належать конкретному авторові та відображають безпосереднє сприйняття ним навколишнього світу, історичних подій і явищ» (Історичне джерелознавство. 2003, с. 413; Любовець, Н. 2009, с. 277), репрезентуючи джерела особового походження (его-документи). Поєднуючи ознаки історичного джерела, історіографічного факту й літературного тексту, спогади містять цінну інформацію щодо діяльності громадської активності людини і викликів епохи (Михайлів, І. 2019. с. 304). Спогади (мемуари) є найрепрезентативнішим різновидом джерел особового походження.

Спогад є формою і засобом меморіалізації, когнітивного моделювання минулого в сьогоденні, відіграє ключову роль чи як засіб увічнення значущих миттєвостей, чи як самоконституювання. Спогад може бути не лише кодованим носієм інформації чи її контейнером, але й інструментом пізнання, зокрема інструментом пізнання минулого. Дослідження просторів спогаду оприявнює питання висвітлення й моделювання горизонтів минулого, що за певних умов теперішнього є визначальними для майбутнього.

Відтак порушена проблема видається актуальною з огляду на необхідність теоретико-методологічного осмислення та концептуальної розробки пам'яттєвої парадигми (зокрема категорії спогаду), виявлення ролі індивідуальної та колективної / соціальної пам'яті в соціальних процесах тощо задля подальшого практичного застосування напрацьованих теоретико-методологічних викладок у практично-прикладній площині конкретних проблемно-тематичних досліджень минулого на підставі (чи з використанням) его-документів.

Гіпотеза дослідження. При зчитуванні чи декодуванні спогадів для розуміння минулого вкрай важливо враховувати причинно-наслідкові зв'язки фіксації та відтворення того чи іншого спогаду. Інформація, закладена в спогаді, є семіотичним простором, де функціонують різні елементи знакової системи. Спогад постає своєрідним гіпертекстом з варіативністю сюжетних ліній та можливими інтерпретаційними інваріантами.

Спогад (як і будь-яке історичне джерело) є джерелом фрагментарним, має соціально-історичну обумовленість та ситуативну обмеженість. Будь-який спогад вихоплюється з архівів пам'яті під впливом якогось стимулу: образ, локус, знайомий аромат, мелодія, слово тощо. Для спогаду характерна багаторівнева архітектоніка та особливе конструювання часу. Відбувається оприсутнення і своєрідна переінтерпретація минулого за параметрами теперішнього/реального часу; зміна часопросторових координат породжує нові смислові виміри пам'яттєвої парадигми. Як поліструктурне семіотичне утворення, спогад характеризується множинністю смислів, здатних варіюватися в процесі смислотворення і смисловідтворення пам'яттєвого дискурсу. При зчитуванні полісемантичної структури спогаду важливою є своєрідна система фільтрів (часопросторовий континуум, досвід, вік, ситуації, локація, аналогії, флуктуація стереотипів, індивідуалізація змісту тощо).

Історіографічні маркери проблеми. Пам'ятологія (сфера вивчення пам'яті) все частіше потрапляє в поле зору представників різних наук (історії, культурології, літературознавства, психології, нейробіології, фізіології тощо).

Відтак дослідження «пам'яті» (а відтак і спогадування та спогаду) мають інтердисциплінарний характер. Фундаментальні дослідження в галузі когнітивної психології належать Р. Аткинсону, Дж. Бруннеру, Д. Норману, Ж. Піаже та ін. Концепції колективної пам'яті та теоретичне обґрунтування процесу конструювання минулого розкривається у працях М. Альбвакса, А. Ассман, Я. Ассмана, П. Бергера, А. Варбурга, Ф. Єйтс, Ж. Ле Гоффа, П. Коннертона, Т. Лукмана, Н. Лумана, П. Нора, Дж. Оліка, А. Полетаєва, І. Савельєвої, Л. Рєпіної, П. Рікера, М. Фуко, П. Хаттона, Б. Шацької та ін. Прикладні аспекти деконструкції/конструювання колективних образів історії предметно розроблені у наукових розвідках Т. Адорно, Ф. Артога, Х. Вельцера, Д. Лоуенталя, М. Емара, Д. Хапаєвой, Б. Дубіна, Д. Хоскінга, Е. Кінана та ін. На українському матеріалі зазначена тема розкривається у працях Я. Грицака, О. Гриценка, Г. Грінченко, В. Гриневича, Л. Зашкільняка, Ю. Зерній, А. Киридон, Т. Кузьо, М. Ліпіна, Л. Нагорної, А. Портнова, М. Рябчука, Л. Стародубцевої та ін.

Інтерес до мемуаристики в Україні (розробка питань класифікації спогадів, особливостей їхньої критики тощо) в контексті історичного джерелознавства оприсутнився ще в 1960–1980 рр. (М. Варшавчик, В. Довгопол, М. Ковальський, М. Литвиненко, Р. Лях, М. Марченко, Ю. Мищик, А. Санцевич, В. Стрельський та ін.) та поглибився (визначено статус джерелознавства в системі гуманітарного знання, активно вивчалися різні аспекти мемуарної літератури як історичного та біографічного джерела тощо) в умовах незалежної України (О. Богдашина, І. Войцехівська, В. Воронов, Я. Калакура, І. Конончук, С. Макарчук, І. Міронова, С. Павленко, О. Ясь та ін.). Ґрунтовний аналіз основних етапів в історіографії мемуаристики, причин і визначальних концептів у зміні поглядів науковців щодо основних загальнотеоретичних питань вивчення мемуарів та систематизацію напрацювань сучасних українських дослідників мемуаристики подала Н. Любовець (Любовець, Н. 2009; Любовець, Н. 2010). Спогад як певне соціокультурне явище розглянула І. Михайлів (Михайлів, І.

2019). До теми спогадової літератури та її функціонування у площині меморіальних студій зверталась А. Киридон (Киридон, А. 2017; Киридон, А. 2021 та ін.).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Упродовж тривалого часу «вивчення мемуарних джерел відбувалося у двох напрямках: фактичному (як джерела інформації про минуле) та культурологічному (як пам'ятки культури відповідної епохи)», при цьому «перший підхід був найрельєфніше представлений у радянській історіографії, другий був характерний як для дореволюційного етапу, так і для сучасних досліджень» (Любовець, Н. 2010, с. 97). Здебільшого автори вдаються до дослідження оприсутненої форми наративу – конкретних хронологічно-тематичних комплексів мемуарної літератури. Натомість розробка загальних теоретико-методологічних підходів щодо спогадів (мемуарів) та *процесу спогадування* потребує подальшого вивчення.

У науковій розвідці автори пропонують звернутися до спогадів в контексті пам'яттєвої парадигми напряму студій пам'яті (Memory Studies) як до способу організації та водночас похідної індивідуальної / соціальної / колективної пам'яті, розглянути форми та умови спогадування та форматування спогаду, причини чи мотиви виринання одних деталей, і натомість латентність інших тощо.

Спогад є репрезентантом минулого, але відтворює не безпосередню реалію, а певні елементи, створює формальну оболонку, недосконалу «копію», своєрідний умовний образ, оприсутнюючи його ситуативно в межах/умовах іншого часопростору. Парадокс: спогад є своєрідним структурованим простором (запам'ятовуються якісь конкретні події, образи, сюжети тощо). Водночас можемо розглядати спогад як простір неструктурований: невідомо, чому одні події, образи тощо закарбувались, яку нішу обійняли? Чи обов'язково пам'ятєвий дискурс пов'язаний лінійно саме з конкретною подією тощо (чи може формується/ зчитується нелінійно: вихоплюючи сюжети з різних часових меж? Як здійснюється відбір / фільтрація спогадів? тощо).

Перспектива подальшого дослідження вбачається в поглибленні теоретичних міркувань та імплементації теоретичних узагальнень в емпіричних дослідженнях.

Метою пропонованого тексту є теоретико-методологічне осмислення формування та функціонування спогаду не лише як джерела фактичної інформації для (ре)конструювання минулого, але й інтелектуально-емоційного конструкту соціокультурного та історичного процесу. Окреслений фокус важливий з огляду на пізнання минулого та випрацювання теоретичних засад і методики роботи з такою специфічною групою джерел як мемуари (спогади) в процесі інтерпретації дослідниками его-джерел.

Автори статті пропонують одну з можливих аналітичних моделей розуміння природи спогадування про пізнання минулого. При цьому ми свідомі альтернативності бачення порушеної проблеми, угрютовуючи дослідження на переконанні щодо множинності точок зору та варіативності інтерпретацій і підходів до осмислення проблематики. Серед основних завдань статті вбачаємо такі: з'ясувати механізмів спогадування та творення спогаду; окреслити основні характеристики спогаду; акцентувати увагу на врахуванні особливостей спогадування при відчитуванні/зчитуванні та конструюванні минулого тощо. Теоретична рамка дослідження вибудована на підставі праць М. Альббакса, А. Ассман, Я. Ассмана, Ф. Бартлетта та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сукупність уявлень про минуле функціонує на індивідуальному та колективному рівнях. Американський історик А. Мегілл підкреслює, що пам'ять є одним із модусів нашого часового досвіду – «модус часового досвіду, сфокусований на минуле. ...Без пам'яті не було б переживання часу...» (Мегілл, А. 2009, с. 105). Відповідно пам'ять може утримувати й реанімувати події різних рівнів значення. Британський психолог Ф. Бартлетт, ґрунтуючись на своїх експериментальних спостереженнях помилок і спотворень у пригадуванні історій, стверджував, що людська пам'ять – це не проста система запам'ятовування чи відтворення. Він розглядав пам'ять як активний

конструктивний процес, якому іноді притаманні помилки: коли ми пам'ятаємо, ми збираємо воєдино фрагменти збереженої інформації під впливом наших поточних знань, установок і переконань (Bartlett, F. C. 1995).

Пам'ять зберігає образ того, що відбувалось в минулому, в сьогоденні вже зникло, але саме завдяки спогадуванню / спогаду уможлиблюється оприсутнення минулого в теперішньому. Причому йдеться про когнітивний, образний і емоційний аспекти.

В. Рендалл виокремлює такі ознаки пам'яті:

- «губчастість», тобто наявність пустот-забувань (таратор інтенціонально добирає події та деталі, про які бажає розповісти, і залишає пустоти, аби читач заповнив їх із власного досвіду);
- імпульсивність і настроєність (зв'язок значущих спогадів із гострими емоційними переживаннями);
- розмитість спогадів, заплутаність (складність у виявленні джерела спогадів і розрізненні власних і нав'язаних чужих спогадів про подію);
- оманливість (спогади є радше інтерпретацією фактів, аніж прямим відтворенням подій чи суцільною вигадкою);
- стислість (Randall, W. 2010, p. 153).

Дослідження просторів спогаду оприявнює питання ретрансляції пригаданих образів / станів, висвітлення й моделювання горизонтів минулого, що за певних умов теперішнього визначальні для майбутнього.

Способи репрезентації минулого багатоваріантні, альтернативні. Ці способи відрізняються не за принципом істинності / неістинності, а за принципом відповідності / невідповідності спогаду тим обставинам, що його актуалізували. Як наголошував М. Альбвакс, зі зміною спільноти відбуваються зміни і в оповіді про її минуле та ідентичність (Хальбвакс, М. 2007, с. 59). Спогади є основою як особистої, так і соціальної ідентичності; відтак і характер відтворення образів / подій / явищ у спогаді узалежнюється від ідентифікаційних характеристик дієвця. Кожен індивід має унікальну сукупність спогадів, опосередковану й узалежнену від включеності до

різноманітних соціальних груп та його статусу в цих групах. Важливо пам'ятати, що «в процесі формування, консолідації чи збереження певного типу ідентичності використовуються ті чи інші, найчастіше стереотипні, джерела традиції, колективної пам'яті чи культурної спадщини» (Чепайтене, Р. 2010, с. 82), що впливає і на процес спогадування чи (ре)конструювання минулого. Відтак при зчитуванні чи (ре)конструюванні минулого за спогадами, варто враховувати, що люди вибудовують, зчитують чи конструюють минуле, по-перше, суголосно настроям епохи, в яку живуть, на підставі конкретної соціополітичної дійсності та ціннісних орієнтирів, а по-друге, з метою подальшого екстраполювання на майбутнє.

Використання прийому реконструкції уможливлює відтворення образів минулого, але в хронотопі, контексті, а також з урахуванням емоційно-психологічних та інших характеристик особистості на момент творення спогаду. Під поняттям реконструкції (*лат.*: *re* – префікс на позначення зворотньої дії і *construction* – побудова) ми розуміємо часткове чи повне відновлення образу, контексту, характеру епохи тощо, тобто того, що існувало в минулому й актуалізоване в сьогоденні посередництвом пам'яті /спогадів. При цьому зважимо на міркування Ж. Дерріди, що реконструкція передбачає «розрізнення як умову означування», «відсутність, приховану в присутності», «значення, яке виникає на стику різних структур і різних мов» (у семіотичному розумінні слова) (Деррида, Ж. 2000, с. 140).

Спогад розглядаємо як текст / наратив з конкретною когнітивною та антропологічно зумовленою семантикою, який сконденсував певний досвід, суголосний добі, забарвлений емоційно, але з перспективи створення наративу, з часопросторової дистанції. Тобто спогад не є незмінним, він неодмінно піддається змінам під впливом нового досвіду (оскільки пам'ять функціонує як повернення й відновлення/конструювання минулого) (Heidegger, М. 1992). Реконструйований спогад/текст відкриває минулу епоху для сучасності, формуюючи простір діалогу між сучасною культурою і минулою.

Спогад є *процесуальним явищем*, яке формується на рівні ментальної презентації. Спогади / пригадування, на допомогу яким приходить уява, є знаками свого часу. Вони виказують себе у слабких карбуваннях, через напівстерті сліди й перманентну загрозу втрати (Ассман, А. 2012, с. 123). Відтак спогад розглядаємо саме як процес активного повернення минулих образів, подій, вражень тощо з перспективи часової дистанції. Але пригадуючи, «ми повертаємо образи минулого не такими, якими вони були спочатку сприйняті, а радше такими, якими вони вписуються в наші теперішні уявлення, які, у свою чергу, формуються соціальними силами, що діють на нас» (Misztal, B. 2003, p. 53).

Спогад породжує своєрідне розімкнення потоку свідомості, створюючи в ньому дві фіксованих точки (щодо яких можна оперувати категоріями «до» і «після»): точку, до якої звертається спогад, і точку, з якої цей спогад виходить. Йдеться про своєрідну «роботу пам'яті». Існує кілька видів процесу згадування: вільне згадування, сигнальне згадування і серійне згадування. Апелювання чи запит-звернення до минулого може відбуватися мимоволі, під впливом внутрішніх імпульсів, або проєктуватися і направлятися усвідомленим прагненням людини уявити події, що відбувалися в певному аспекті, найвигіднішому для нього особисто чи для соціальної групи, до якої він належить. В процесі спогадування вибудовується певний ланцюжок асоціацій / асоціативний ряд, узалежнений від контексту/контекстів (реального часу та слідів спогадування). Переживаючи минуле ще раз вже з урахуванням (або під тиском) змін, носій особистої пам'яті здійснює зв'язок образів минулого з інтенціями сучасності. Його дії залежать від культурної політики та соціальної інженерії. Він цілком здатен за новими «лекалами» почати операцію моделювання минулого, здійснити його соціальне конструювання (Голикова, С. 2014).

Формування спогаду проходить кілька фаз:

- *кодування*: на цій фазі за допомогою сприйняття ми додаємо в систему пам'яті інформацію, яку запам'ятовуємо (маємо зафіксувати інформацію для кодування);

- *зберігання*: формуються своєрідні сховища (контейнери чи «скриньки пам'яті» (Ассман, А. 2012, с. 124; Assmann, A. 2011, р. 101–118) для тривалого зберігання інформації;

- *відновлення*: коли ми хочемо щось згадати, то звертаємося до сховища пам'яті і відновлюємо потрібну інформацію.

Пригадування є одним з трьох основних процесів пам'яті (поряд із запам'ятовуванням і зберіганням). Пригадування / згадування – психічний, ментальний процес, що забезпечує активізацію накопиченої інформації про минуле (занурення, віднаходження і контейнерування в сфері свідомості попередньо зафіксованої інформації). Пригадування постає своєрідним простором когнітивної турбулентності й узалежене від інтенцій дієвця та синтактики – поєднання в ментальному просторі варіативних когнітивних символів. Апелювання чи запит-звернення до минулого може відбуватися мимоволі, під впливом внутрішніх імпульсів, або проектуватися і направлятися усвідомленим прагненням людини уявити події, що відбувалися в певному аспекті. Пригадування активує смисловий континуальний досвід, який має актуальний темпоральний модус (навіть тоді, коли сама подія вже завершилась).

Спогади ніколи не бувають абстрактними, вони завжди опосередковані конкретними просторовими і часовими координатами, вибір яких може бути досить довільний, але їх наявність є обов'язковою умовою фіксації спогаду. Я. Ассман використовує термін «фігури пам'яті», розуміючи під ним «культурно сформовані, суспільно обов'язкові «образи спогаду» і аргументуючи свою термінологію бажанням підкреслити не тільки образний, але і розповідний (наративний) характер «соціальних рамок» (Ассман, Я. 2004, с. 39). Видається за необхідне підкреслити вплив контексту та флуктуації колективної пам'яті на формування / відчитування спогаду, оскільки спогад

індивіда формується не лише на підставі індивідуального досвіду, але проходить крізь своєрідні фільтри колективного (відповідно поняттєво-категоріально оформленого) та узалежненого від превалюючого національного історичного наративу та комеморативних практик (Див., напр.: Fish, S. 1980). Тобто, спогад є соціально й контекстно опосередкованим.

Змістовно-смісловий рівень спогаду мислиться як складний концептуальний простір, у якому поява нового елементу не входить у суперечність із існуючими, а є його органічним продовженням, що, ускладнюючись, набуває концептуального значення. Інформація, закладена у тексті спогаду, є семіотичним простором, де функціонують різні елементи знакової системи. Контекст може бути як знаковий, так і предметний. З огляду на змістовий та емоційно-образний характер природи пам'яті, пригадування та спогад потребують з'ясування процесу смислотворення та логіку творення / збережених змістових конструкцій.

Різноманітні предмети є джерелом для спогадів, накопичуючись в своєрідному контейнері або «скриньці пам'яті», де можна зберігати фотографії, вирізки з газет, предмети або інші речі, що нагадують про ті чи інші події життя (Ассман, А. 2012, с. 124). Отже, цей контейнер-сховище слугує для збирання та збереження знань в просторі гетеротопій пам'яті.

Спогад завжди ситуативний. Його можуть актуалізувати присутні на момент модії різноманітні маркери / індикатори візуальної, вербальної, звукової, нюхової чи смакової сенсорної систем (наприклад, ландшафт, запахи, звуки чи мелодія, зображення, емоції, записка, наратив тощо). Можна «зчитати» інформацію з якогось предмету, речі, образу, візуалізації тощо. Емоційно-хвилюючі та спогади про приємні події найчастіше під час пригадування репрезентативно посилюються.

Джерелом плуральності спогадів є шерэг чинників. При (ре)конструюванні образу минулого за мемуарами важливо враховувати, що спогади узалежнені від просторової інформації (Див.: Deffler S., Itagaki M., Valdez M. & Umanath Sh. 2022), темпоральності, контексту, походження, віку,

особливостей характеру, ступеня участі в описуваних подіях, когнітивних властивостей особи мемуариста, його внутрішнього стану, мотивацій, зовнішніх чинників тощо. Йдеться і про різноманіття впливів на особу інших людей чи предметів.

Особливим є процес пригадування травматичних подій. Ця специфіка залежить від фаз переживання досвіду – тенденції занурення / вторгнення, компульсивного (від лат. *compello* – «примушую», англ. *compulsive* – «нав'язливий», «примусовий») повторення окремих епізодів події, тенденції уникнення (зазвичай йдеться про амнезію та вибірккову неувагу) тощо. Тому спогади, що стосуються травматичного події, за своїм складом є інформативно скупими, репрезентативно обмеженими і непромовистими. Також у них послаблюється динаміка перебігу розгортання події. Травма фрагментує, деформує, спотворює подієве поле й створює навколо згадуваного фрагмента змістовну «порожнечу». Іноді люди, навпаки, фокусуються на травмуючих спогадах.

«Скринька пам'яті» може виконувати роль сполучної ланки в життєвих ситуаціях. При цьому відтворене в спогаді може мати лише якісь елементи або й взагалі іншу властивість порівняно з оригіналом. І навіть коли реально виникає хоча б один елемент спогаду, він вибудовує аспектуальний ланцюжок пам'яттєвих смислів. За лакуарності в сюжетній картинці пригадуваного, відбувається пошук пазлів, яких бракує. Однак в нашу пам'ять можна імплантувати спогади про події або деталі подій, яких насправді не було. Спогади відтворюють ретроспективний погляд на події (написані автором за деякий час після закінчення подій) фактичну подієвість, але забарвлені суб'єктивізмом. Суб'єктивний чинник спогадів може призвести до неправильного відображення дійсності чи навіть її спотворення.

А. Ассман наголошує: «Спогади належать до найменш надійного з того, чим володіє людина. ...Уся сукупність спогадів ніколи не є доступною для людини, керованої діяльними інтересами» (Ассманн, А. 2012, с. 71). Крім того, спогади ненадійні не тільки через їхню (не)стабільність – вони бувають

хибними (false) через їхній реконструктивний характер, через активні сили з перетворення спогадів, тобто намагання індивіда трансформувати події і повірити в цю модифіковану версію (Ассман, А. 2012, с. 281; Otgaar, H., Howe, M. & Patihis, L. 2022).

Хибні спогади є однією зі стратегій пам'яті. Ці хибні (неправдиві, помилкові) спогади виринають у процесі пригадування. Основна проблема при дослідженні таких спогадів пов'язана з механізмом їхнього виникнення (який найвагоміший чинник впливу? чи відбувається «перезапис» спогадів або змінюється схема їх отримання? чи можливо зафіксувати розпізнавання людиною істинних і хибних спогадів? роль інтерпретативного чинника спогаду? тощо). Практична проблема при дослідженні хибних спогадів пов'язана з пошуком критеріїв і способів, що дозволяють знайти відмінності у вияві хибних/помилкових спогадів та реалій.

Спогади сучасників подій про нещодавнє минуле, безпосередніми свідками якого вони були й пережили їх безпосередньо, Я. Ассман відносить до «комунікативної пам'яті». Ці спогади можуть передаватися в межах декількох поколінь (зазвичай двох-трьох) і підсилюватися повсякденними дискурсами, в умовах безпосередньої комунікації, живого спілкування між людьми. Ця «жива пам'ять» (критерії істинності якої безпосередньо впливають з індивідуальної та групової потреби в ідентифікації). відображає власні уявлення членів групи про те, що вони вважають своїм минулим, і на цій основі консолідує групу.

Спогади, таким чином, можуть бути представлені в якості інтелектуально-емоційного конструкту, інформація в якому виявляється організованою відносно вільно. З приватної історії вона може трансформуватися в масштабне історичне узагальнення, а може зупинитися на будь-якому етапі цього шляху, і тоді спогад залишиться просто особистим переживанням того, котрий згадує або ідентифікує себе з якоюсь спільністю або відбудеться поєднання з національним і навіть універсальним міжпоколіннєвим, транснаціональним наративом.

Підкреслимо, що спогади – це не власне минуле; це минуле, активоване в конкретному контексті часового континууму. Подія розгортається в певному буттєво-темпоральному горизонті і відтворюється в іншому конкретному горизонті сьогодення. Репрезентації, що постають внаслідок когнітивних процесів, опосередковані емоційно-чуттєвим забарвленням. Передусім йдеться про чуттєву частину минулого досвіду: образи, почуття і враження. «Емоції, які не дають себе ні зберегти, ні поновити, можуть бути наново створені за умови запізнення, одягнувши вбрання другої, додаткової життєвості», – зауважує А. Ассман (Ассман, А. 2012, с. 123). Спогад «інтонаційно» не може бути ціннісно-нейтральним чи беземоційним. Відтак йдеться про фіксацію / відтворення картинки з урахуванням чуттєвої частини минулого досвіду та етапу активізації (образи, почуття, враження тощо).

Когнітивна операція скерованості формування спогаду є особливим модусом мислення, що опосередковується інтенціями, практичними цілями, метою, а також контекстуальними макростратегіями націленості спогаду. На пам'ять впливає зміна контексту запам'ятовування, наш стан, настрій, наявність чи відсутність голоду, спраги тощо, а також первинність / вторинність інформації, навіювання (що ми чуємо, коли описують те, що ми бачимо тощо). Так, смак страви можна запам'ятати по-різному, залежно від оточення: по-одному, якщо її оцінюєте лише ви, і зовсім по-іншому, якщо до цього ви чули відгуки від своїх друзів. Але окрім впливу оточення контекст запам'ятовування увиразнюємо і ми самі. Відповідно до репрезентативності первинного і відтворюваного, а також емоційного забарвлення, націленості, мети тощо, у формуванні спогаду можливі такі *стратегії*: актуалізації, генералізації, ідентифікації, самопрезентації, індивідуалізації, діалогізації, персоналізації, ігнорування, ухиляння, негативної реакції, завуальовування, драматизації, містифікації, дискредитації, анонімності, формування емоційного налаштування, атаки-нападу, самозахисту тощо. Відповідно до характеру трансляції спогаду може бути обрана стратегія інформативна, інтерпретаційна, аргументативна, агітаційна тощо.

Відтак зміст спогаду корелює з психологічними установками того, хто пригадує. На царину підсвідомого та відповідно на форматування спогаду впливають:

- вікові / поколіннєві характеристики;
- досвід;
- часопросторова локація;
- контекст запам'ятовування;
- процесуальність;
- інтелектуальна матриця;
- культурологічний складник;
- наратив;
- політика пам'яті; комеморативні практики; репрезентації минулого;
- місця пам'яті;
- комунікативний простір;
- візуальні репрезентації;
- характер ментальності,
- ціннісно-смісловий універсум індивіда;
- психоемоційний стан; емоційний фон;
- переконання; атитюди;
- позиціонування в соціо-ієрархічній драбині (соціальні ліфти);
- фонові конотації тощо.

Актуалізації та вибудовуванню спогаду сприяє також образний компонент (світлини, ілюстрації, кіно, монументальні споруди, предмети тощо). Тобто спогад об'єктивується у контексті візуального модусу (візуальний канал сприйняття / відтворення).

При зчитуванні значень і смислів спогаду наведені вище характеристики-маркери обов'язково мають враховуватись при формуванні інтерпретативної рамки з огляду на те, більшість спогадів все ж не є копіями реальних подій, «відданим на зберігання» в банк пам'яті. Сприйняття /

відтворення нашого минулого знаходиться під впливом наших теперішніх поглядів, а також під впливом поточного настрою.

Спогади / мемуари є вагомим джерелом для написання біографій будь-якого жанру (наукова, популярна науково-популярна, нарис тощо). Цінність цього джерела біографічних досліджень залежить від багатьох чинників: від того, яку роль відігравав автор у описуваних ним подіях, гостроти сприйняття ним дійсності, його здатності запам'ятати перебіг подій, часу їх написання тощо. Спогади, написані по гарячих слідах подій, точніше передають їхній характер і зміст. У мемуарах, написаних через багато років після подій, на характер авторської оповіді негативно впливає притуплення гостроти пам'яті автора, а також зміни, що відбулися у його поглядах та сприйнятті дійсності. У мемуарах відображаються деталі життя автора та його сучасників не лише в громадсько-політичній роботі, а й у буденному житті, в сім'ї, колі друзів, у години дозвілля. Перед нами постають живі особистості з їх духовним світом та індивідуальними рисами характеру, емоціями, амбіціями, пошуками і сумнівами, звичайними людськими слабостями й недоліками (Любовець, Н. 2009, с. 285–286).

Висновки. Отже, спогад є важливою категоріальною структурою пам'яттєвого дискурсу, яка уможливорює конструювання чи інтерпретування різнофункціонального репертуару минулого. На характер формування та зміст спогаду впливає низка чинників, з-поміж яких увиразнюються: сам факт запам'ятовування тих чи інших подій (йдеться про просторово-часову і соціальну обумовленість), соціальні рамки пам'яті, зміни репрезентацій минулого, будь-яка інформація, оприсутнена під час події (місця пам'яті, події, звуки, запахи, емоції тощо), часопросторова локалізація того, хто пригадує, та ін. Серед принципів актуалізації цього інтелектуально-емоційного конструкту – асоціативний, тематичний, хронологічний тощо. Тригерами для спогаду є матеріальні предмети, емоції, тілесність, зовнішні впливи тощо. У колективних спогадах уявлення про минуле перетинаються з актуальними груповими потребами та інтересами сьогодення.

- Ассман, А. 2012. *Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті*. Київ : Ніка-Центр.
- Ассман, Я. 2004. *Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности*. Москва : Языки славянской культуры.
- Голикова, С. 2014. *Воспоминания: историческая память в формате эго-источника*. URL: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/30280/1/uibch_2014_1-10.pdf
- Деррида, Ж. 2005. *О грамматологии*. Москва : Ad marginem.
- Історичне джерелознавство* / Калакура Я.С., Войцехівська І. Н., Павленко С.Ф., Корольов Б.І., Палієнко М. Г. 2003. Київ.
- Киридон, А. 2021. Ейдос спогаду. *Хронотопи історії. Студії на пошану пам'яті Петра Васильовича Киридона (12.03.1961–27.01.2019)* / Упоряд. і наук. ред. д.і.н., проф. А.М. Киридон. Київ : Ніка-Центр. С. 38–46.
- Киридон, А. 2017. Студії пам'яті в просторі сучасного гуманітарного знання. *Міждисциплінарні гуманітарні студії*. Серія: Історичні науки. Вип. 3. С. 195–206.
- Любовець, Н. І. 2010. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми. *Українська біографістика*: Зб. наук. пр. Вип. 7. С. 66–104.
- Любовець, Н. 2009. Мемуари (спогади) як джерело біографічних досліджень. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. Вип. 24. С. 277–291.
- Мегилл, А. 2009. *Историческая эпистемология* / Перевод М.Кукарцевой, В. Кашаева, В. Тимонина. Москва : «Канон+» РООИ «Реабилитация».
- Михайлів, І. 2019. Спогади як соціокультурне явище сучасної України: спроба узагальнення. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 30. С. 287–307.
- Нора, П. 2005. Всемирное торжество памяти / Пер. с фр. М. Сокольской. *Неприкосновенный запас : дебаты о политике и культуре*. № 2/3(40/41). URL. <http://resource.history.org.ua/item/0015266>
- Хальбвасс, М. 2007. *Социальные рамки памяти* / Пер. с фр. и вступительная статья С.Н. Зенкина. Москва: Новое издательство.
- Assmann, A. 2011. *Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives*. New York: Cambridge University Press.
- Bartlett, F. C. 1995. *Remembering. A Study in Experimental and Social Psychology*. With a new Introduction by W. Kintsch. Cambridge (Mass.).
- Deffler, S., Itagaki, M., Valdez M. & Umanath, Sh. 2022. Memory of where predicts confidence in when: the role of spatial information in dating autobiographical events. *Memory*. Vol. 30. Is. 8. P. 955–970.
- Fish, S. 1980. *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities*. Cambridge (Mass.); London.
- Heidegger, M. 1992. *The Concept of Time* / Translated by William McNeill. Oxford: Blackwell.
- Macdonald, S. 2013. *Memorylands: heritage and identity in Europe today*. London.
- Misztal, B. 2003. *Theories of Social Remembering (Theorizing Society)* 1st Edition Publisher : Open University Press.
- Otgaar, H., Howe, M. & Patihis, L. 2022. What science tells us about false and repressed memories. *Memory*. Vol. 30. Is. 1: On the nature of human memory. P. 16–21.

Randall, W. 2010. The Narrative Complexity of Our Past; In *Praise of Memory's Sins. Theory @Psychology*, 20 (2). P. 147–169.

References

Assman, A. 2012. *Prostory spohadu. Formy transformatsii kulturnoi pam'iaty*. [Spaces of memory. The forms of transformation of cultural memory]. Kyiv : Nika-Tsentr. [in Ukrainian]

Assman, Ja. 2004. *Kul'turnaja pamjat': Pis'mo, pamjat' o proshlom i politicheskaja identichnost' v vysokih kul'turah drevnosti*. [Cultural memory: Writing, memory of the past and political identity in the high cultures of antiquity]. Moskva : Jazyki slavjanskoj kul'tury. [in Russian]

Golikova, S. 2014. Vospominaniya: istoricheskaja pamjat' v formate jego-istochnika. [Memories: historical memory in the format of an ego-source]. URL: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/30280/1/uibch_2014_1-10.pdf [in Russian]

Derrida, Zh. 2005. *O grammatologii*. [About grammar]. Moskva : Ad marginem. [in Russian]

Istorychne dzhereloznavstvo. 2003. [Historical source studies] / Kalakura Ya.S., Voitsekhivska I. N., Pavlenko S.F., Korolov B.I., Paliienko M. H. Kyiv. [in Ukrainian]

Kyrydon, A. 2021. Eidos spohadu. *Khronotopy istorii. Studii na poshanu pam'iaty Petra Vasylovycha Kyrydona (12.03.1961–27.01.2019)* [Eidos of memory. Chronotopes of history. Studies in honor of the memory of Petro Vasylovich Kyrydon (12.03.1961–27.01.2019)] / Uporiad. i nauk. red. d.i.n., prof. A.M. Kyrydon. Kyiv : Nika-Tsentr. S. 38–46. [in Ukrainian]

Kyrydon, A. 2017. Studii pam'iaty v prostori suchasnoho humanitarnoho znannia. [Memory studies in the space of modern humanitarian knowledge]. *Mizhdystsyplinarni humanitarni studii*. Seriya: Istorychni nauky. Vyp. 3. S. 195–206. [in Ukrainian]

Liubovets, N. I. 2010. Vychennia memuariv yak storychnoho ta bihrafichnoho dzherela: do istoriografii problemy. [The Study of Memoirs as a Historical and Biographical Source: Towards a Historiography of the Problem]. *Ukrainska bihrafistyka: Zb. nauk. pr. Vyp. 7*. S. 66–104. [in Ukrainian]

Liubovets, N. 2009. Memuary (spohady) yak dzherelo bihrafichnykh doslidzhen. [Memoirs (memories) as a source of biographical research]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho*. Vyp. 24. S. 277–291. [in Ukrainian]

Megill, A. 2009. Istoricheskaja jepistemologija [Historical epistemology] / Perevod M.Kukarcevoj, V. Kashaeva, V. Timonina. Moskva : «Kanon+» ROOI «Reabilitacija». [in Russian]

Mykhailiv, I. 2019. Spohady yak sotsiokulturne yavyshe suchasnoi Ukrainy: sprobha uzahalnennia. [Memories as a sociocultural phenomenon of modern Ukraine: an attempt at generalization]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. Vyp. 30. S. 287–307. [in Ukrainian]

Nora, P. 2005. Vsemirnoe torzhestvo pamjati. [World celebration of memory] / Per. s fr. M. Sokol'skoj. Neprikosnovennyj zapas : debaty o politike i kul'ture. № 2/3(40/41). [in Russian]

Hal'bvaks, M. 2007. Social'nye ramki pamjati. [Social framework of memory] / Per. s fr. i vstupitel'naja stat'ja S.N. Zenkina. Moskva: Novoe izdatel'stvo. [in Russian]

Assmann, A. 2011. *Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives*. New York: Cambridge University Press.

Bartlett, F. C. 1995. *Remembering. A Study in Experimental and Social Psychology*. With a new Introduction by W. Kintsch. Cambridge (Mass.).

Deffler, S., Itagaki, M., Valdez M. & Umanath, Sh. 2022. Memory of where predicts confidence in when: the role of spatial information in dating autobiographical events. *Memory*. Vol. 30. Is. 8. P. 955–970.

Fish, S. 1980. *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities*. Cambridge (Mass.); London.

Heidegger, M. 1992. *The Concept of Time* / Translated by William McNeill. Oxford: Blackwell.

Macdonald, S. 2013. *Memorylands: heritage and identity in Europe today*. London.

Misztal, B. 2003. *Theories of Social Remembering (Theorizing Society)* 1st Edition Publisher : Open University Press.

Otgaar, H., Howe, M. & Patihis, L. 2022. What science tells us about false and repressed memories. *Memory*. Vol. 30. Is. 1: On the nature of human memory. P. 16–21.

Randall, W. 2010. The Narrative Complexity of Our Past; In Praise of Memory's Sins. *Theory @ Psychology*, 20 (2). P. 147–169.